

УДК 316.023.6

Я. С. Римар
аспірант факультету соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

БІДНІСТЬ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

На сучасному етапі розвитку соціології, як і на етапах, що передували сучасній соціологічній думці, у суспільствознавчому дискурсі широко постають питання, що стосуються різних аспектів явища соціальної нерівності, а саме: соціальної справедливості й несправедливості; законномірностей існування соціальної нерівності й конфліктної природи цього явища; її форм вияву та чинників, що визначають і провокують фрагментацію соціуму, утворюючи ієрархічну модель взаємодії між компонентами соціальної структури. Соціально-економічна нерівність як одна з форм соціальної нерівності визначається передусім поділом соціуму на групи за ознаками розміру економічного доходу, доступу до ресурсів і капіталів, створюючи тим самим передумови формування соціальних прошарків населення – великих соціальних груп, умовно позначених як бідні, багаті й люди середнього достатку. Подібна соціальна типізація населення стає можливою саме через визначення рівня доходів у процесі проведення емпіричних замірів населення як за об'єктивними, так і суб'єктивними показниками [1, с. 26]. Утім явище бідності як один із наслідків функціонування соціально-економічної нерівності при актуалізації свого об'єкта в ході соціальних досліджень не позбавлене теоретико-методологічних проблем, оскільки виникає необхідність урахування комплексу як структурних, так і соціокультурних чинників. У такому разі виникає можливість маневрування в методологічному руслі від доволі спрощених дослідницьких стратегій у поясненні самого явища бідності через дефіцит матеріальних ресурсів і стану депривації населення до аналізу бідності в межах соціокультурного підходу, за якого акцент робиться на специфічних формах поведінки носіїв бідності, їхній соціалізації, ціннісних орієнтаціях і баченні картини світу.

Бідність властива будь-якому суспільству, але її причини, масштаби, конкретні вияви й наслідки істотно диференціюються залежно від етапів його розвитку. Не виключено, що визначення специфічних шляхів та інструментів впливу, спрямованих на скорочення бідності, побудова комплексної стратегії її подолання повинні починатися з аналізу й розкриття причин її виникнення, а в реаліях українського суспільства – причин значного збільшення її масштабів.

Аналізуючи теоретичні підходи до вивчення бідності, не можна не помітити, що її соціальна природа потребує глибокого аналізу структурних і культурних змін, що відбуваються в суспільстві й спричиняють це явище. У процесі розвитку соціально-філософського та соціологічного підходів до вивчення явища бідності концептуалізація самого поняття «бідність» проходить певний історико-методологічний шлях від розуміння цього явища як деякого «природного стану» [2, с. 18], у якому перебуває окрема соціальна група, до теоретичної інтерпретації її як продукту соціальних змін, зокрема результату впливу змінених умов існування соціуму або його окремих прошарків. І на сьогодні проблема бідності не оминула різні суспільства, незалежно від рівня їхнього ресурсного забезпечення. Різниця полягає лише в тому, наскільки широкою й укоріненою вона є в конкретному соціумі та наскільки гостро проблема торкається загалом соціетальної системи.

Зрозуміло, що проблема бідності формує широке поле для дослідницької діяльності. Причому найбільш актуальним на сьогодні є дослідження явища бідності в суспільстві через аналіз комплексного потенціалу впливу її структур-

них, соціально-економічних і соціокультурних чинників. Незважаючи на це, в суспільствознавстві нині зберігаються й широко застосовуються стратегії економічного підходу у вивченні бідності через підрахунок та аналіз різних статистичних показників доходу індивідів або домогосподарств. В інструментаріях кількісних досліджень і комплексних моніторингових омнібусів практика визначення матеріального стану респондентів спирається, як правило, на дослідження в абсолютних величинах грошового еквіваленту матеріальної винагороди або у вираженні розміру доходу через інтервальні шкали. Спираючись таким чином на економічно орієнтовані теоретичні підходи, явище бідності досліджується виходячи з підрахунку та аналізу матеріальних ресурсів, якими володіє індивід або домашнє господарство. За таких обставин емпіричні розробки в предметній галузі бідності, як правило, базуються на одному з двох основних підходів – на застосуванні так званих абсолютної або відносної концепції бідності. Необхідним емпіричним показником, що надаватиме дослідникові перспективу дослідницького завдання при цьому є визначений і прийнятий для конкретного соціуму показник рівня бідності. У межах обох підходів він визначається через фіксацію деякої нижньої точки «межі бідності», що ділить населення, незалежно від ступеня віддаленості від цієї межі, на дві основні категорії: бідні й забезпечені. У такому разі ми говоримо про вираження рівня бідності в деякій величині матеріальних ресурсів, наявних в індивіда або домогосподарства. Для соціології виокремлення таких зон «забезпеченості» й «бідності» посилює значимість результатів, за якими дослідник може надалі, відповідно до власної дослідницької проблеми, вибудовувати соціальні типи груп бідних. Причому саме соціологічна теорія набуває актуальності в питаннях соціальної детермінації бідності не лише як результату структурних перетворень у характері економічної винагороди праці, а й у питанні її соціокультурних чинників.

Соціокультурний аналіз бідності передбачає передусім виявлення специфічних цінностей, субкультурних універсалів, що існують у полі загальної культури, припускаючи, що спосіб життя людей є наслідком їхнього виховання, а також цінностей, які вони опановують у процесі власної соціалізації. Отже, формується культура, що передбачає певні типи поведінки та взаємодії зі своїм оточенням, залежно від різних життєвих ситуацій, спричинених складним матеріальним становищем. Проблема застосування понять «культура бідності» або «субкультура бідності» полягає в нечіткому та слабо структурованому теоретичному напрацюванні в межах цієї проблеми. Проте для нашого дослідження визнається більш коректним використання поняття «субкультура бідності» і як вона передається від одного покоління до іншого, тим самим відтворюючи саму себе.

Дослідники доволі часто звертаються до концепції так званої «культури бідності» американського соціолога Оскара Льюїса [6, с. 27], котрий уперше запропонував шукати й аналізувати причини бідності в самих бідних і їхній особливій культурі. У межах цього підходу одним із його ключових понять стає «культура бідності», що характеризує особливу культуру бідних верств населення, залежно від різних специфічних життєвих установок і цінностей, які можуть виражатися в орієнтаціях на підкорення різним життєвим обставинам, виявлятися у фаталізмі та негативному сприйнятті майбутнього, а та-

кож невмінні вибудовувати своє майбутнє, відповідно до планів щодо покращення свого соціального й матеріально-го становища. У процесі первинної соціалізації ці цінності передаються від одного покоління до іншого, призводячи до фактичної «спадковості» стану бідності. І тут, мабуть, варто говорити про відтворення бідності саме в середовищі бідних. Причому потрібно зазначити, що відтворення бідності в такому разі пояснюється не лише збереженням зразків матеріальних і соціальних умов, у яких вона складається, а й процесом соціалізації індивіда, ураховуючи різних її агентів. За таких обставин наслідування культури бідності є іманентним і закладається самою соціальною групою. Щоправда, цей варіант соціологічного пояснення бідності абстрагується від макроструктурних факторів і прагне вивести фактори бідності із природи індивіда, його поведінки та культури.

Не випадково, відповідно до ідей Оскара Льюїса, «культура бідності» визначається особливим способом життя, до якого вдається велика соціальна група і який набуває достатньо сталої й тривалої в часі форми, відтворюючись у в часі та вимірі міжпоколінної мобільності. Це явище уможливується спочатку формуванням, а згодом укоріненням стану «хронічної бідності» в соціальному середовищі бідних, зумовленої структурними інституціональними змінами у сфері господарських відносин у суспільстві. І як наслідок таких змін відбувається деформація професійної та соціально-економічної структури, а також подальше переформатування її в нові системи соціальної взаємодії. Унаслідок таких трансформацій відтворюється соціальна нерівність, коли певна група опиняється в ситуації ресурсного дефіциту в різноманітних формах депривації. Під впливом низки чинників подолання бідності для її носіїв упродовж значного відрізку часу стає ускладненням або взагалі неможливим. Саме тому автор виокремлює такі чинники, як висока кількість безробітних і некваліфікованих працівників; низький рівень заробітної платні; ринкові умови (у тому числі й на ринку праці, де конкуренція особливо під впливом економічних, трансформаційних криз зростає); протиставлення різних систем цінностей, маючи на увазі вирішення особливого ціннісного набору, характерного для бідних.

Відповідно, О. Льюїс запропонував аналізувати культуру бідності на різних рівнях, наголошуючи на тому, що культура бідності відтворюється у своїх основних характеристиках не лише на рівні аналізу певного набору соціально-психологічних рис конкретного носія таких культурних зразків, а й у більш ширших практиках соціальності через інтенції до участі в різних соціальних групах та інститутах.

Так, на індивідуальному рівні культура бідності визначається як специфічними соціальними характеристиками, так і соціально-психологічним портретом носія бідності. На рівні сім'ї культура бідності, як уже було зазначено, визначається через проблеми соціалізації й дитячого виховання, оскільки соціальні практики стану бідності, цінності та зразки поведінки батьків закріплюються за дітьми. До того ж і практики освітньої мобільності стають ускладненими через дефіцит ресурсу. Зрозуміло, що життєві шанси молоді прямо залежать від тих соціально-економічних можливостей, які мають старші покоління в межах сімейної групи [6, с. 54]. Тому на рівні локальних груп (спільнот) культура бідності виявляється в практиках «замикання» на рівні сімейних відносин і майже повної відсутності інтенцій щодо участі в інших соціальних інститутах чи організаціях. Подібна соціальна установка конвертується у відсутність соціального капіталу, необхідного для мобілізації економічного капіталу, розуміння й відстоювання власних прав на професійному, побутовому рівнях, а також звужує канали соціальної мобільності, підтримуючи носіїв характеристик бідності в стані соціальної ексклюзії та згодом маргінальності.

На рівні соціальної системи передбачається аналіз культури бідності, що спирається на вирішення питань соціальної активності, участі у великих формах громадянської активності. Проте саме субкультура бідності характеризується саме відсутністю практик участі у значних за мобілізаційним потенціалом соціальних інституціях. Абстрагуючись від будь-яких форм соціальної активності, індивід сповідує пристосовницький спосіб життя й ціннісні орієнтації патерналістського порядку, втрачаючи тим самим соціальні зв'язки з навколишнім середовищем.

Стосовно самої субкультури бідності існує два підходи щодо пояснення її ролі та місця у схемі відтворення бідності. У більш традиційній версії субкультура бідності розглядається не інакше як окремий спосіб життя носіїв практик бідності (О. Льюїс, Ч. Мюррей), що містить комплекс соціальних характеристик, притаманних лише цій соціальній групі. Сформований інституціоналізований спосіб життя індивіда та сприйняття ним специфічних цінностей і установок робить його повністю відповідальним за власне існування. Згідно з цим підходом, індивід у процесі соціалізації сприймає чинні групові норми, виробляючи свій спосіб життя – субкультуру бідності, яка кристалізується й передається із покоління в покоління.

А скажімо, американський соціолог Чарльз Мюррей, який також поділяє такий підхід, зазначає, що субкультура бідності відтворюється на чотирьох основних векторах: особливе становище групи бідних, що не має відповідників у житті інших соціальних верств населення; формування своєрідного стилю життя в середовищі тих, кого бідність стосується прямо. Такий стиль життя буде зосереджений на замкненій системі цінностей; низька професійна кваліфікація стає чинником відсутності установки на знаходження місця працевлаштування; у кінці формується система соціальних орієнтирів і соціальних позицій, у межах координат яких діє індивід і які формують особливу культуру бідності [3, с. 38].

На противагу цій концепції розгляду культури бідності, пізніше формується концепція розуміння бідності як результату впливу не просто окремо окреслених культурних чи структурних детермінант, а як продукту процесів, що знаходяться десь посередині й не можуть бути відірваними від загальної соціальної системи загалом (Г. Ганс, У. Міллер). Субкультура бідності є ні чим іншим як результатом ситуативної поведінки індивіда, котрий опинився в стані ресурсного дефіциту через структурні процеси, що відбуваються в соціумі, членом якого він є. Ключовою стає ідея стосовно того, що субкультура бідності є результатом вимушеної ситуативної поведінки бідних. При цьому бідні розглядаються як деяка структурна підгрупа, яка має свої особливості в процесі адаптації до зовнішніх умов [5, с. 23]. А це означає, що субкультурні моделі бідності стосуються тільки деяких аспектів життя – в інших вони подібні до моделей усього суспільства. Джерелами різних соціальних патологій індивідів є процеси, які відбуваються в усій соціальній системі, що ускладнює перерозподіл ресурсів і позбавляє бідних тих переваг, якими володіють вищі та середні прошарки суспільства. Отже, на думку представників цієї школи, відповідальність за існування субкультури бідних покладається не тільки на самих бідних, а й на суспільство загалом [7, с. 8].

Американський соціолог Вільям Вільсон вважає, що субкультура бідності є реакцією індивіда на структурні чинники й обмежені можливості самореалізації та здобуття економічного ресурсу в конкретному суспільстві [8, с. 24–26]. Зміни в технологічному укладі макроекономічних процесів у суспільстві на межі різних епох, зміни в структурі зайнятості й зменшення кількості робочих місць, що цим спровоковані, а також обмежений доступ до можливостей і малий культурний спадок безпосередньо впливають на виключення верств населення за межі

суспільних відносин і провокують їхню маргіналізацію. Остання все частіше укорінюється в різних соціальних практиках бідних груп населення, формуючи систему цінностей і установок, спрямованих на брак позитивних життєвих стратегій, моделей поведінки та низький рівень соціальних очікувань щодо власного майбутнього.

Отже, після розпаду соціалістичного соціально-економічного устрою й надалі з ходом трансформаційних процесів у посткомуністичному суспільстві соціологи констатують факт формування специфічної групи, що визнається як «нові бідні» [4, с. 28]. Відповідно до цього концепту, убагацься, що проблемними стають соціальні групи, які набувають рис бідних, зберігаючи при цьому майнові, професійні, освітні характеристики, непридатні для умовно «традиційних» бідних. Постійне відтворення бідності й поповнення її соціальної бази верствами населення, що за визначеними статистичними показниками рівня матеріального ресурсу будуть характеризуватись саме як бідні, призводить до формування ризиків розширення впливу субкультури бідності в разі їхнього тривалого перебування у стані бідності. Тому потрібно розуміти, що врахування впливу чинника культури не в останню чергу стає важливим в аналізі та оцінюванні того, чому бідність розширює свої структурні межі й демонструє достатньо сталі статистичні показники власного рівня і фактично укорінюється в соціальній структурі, зокрема, українського суспільства.

Література

1. Гордон Л. Четыре рода бедности в современной России / Л. Гордон // Социологический журнал. – 1994. – № 4. – С. 25–29.
2. Иноземцев В.Л. Классовый аспект бедности в постиндустриальных обществах // В.Л. Иноземцев // Социологические исследования. – 2000. – № 8. – С. 18–19.
3. Карвацький А. Андерклас і культура бідності в осередках колишніх державних сільських господарств у контексті теоретичних та інтерпретаційних дискусій / А. Карвацький, Д. Антонович // Соціологія: теорія методи, маркетинг. – 2005. – № 1. – С. 36–60.
4. Радаев В.В. Работающие бедные: велик ли запас прочности / В.В. Радаев // Социологические исследования. – 2000. – № 8. – С. 28–37.
5. Herbert J. Gans. The Uses of Poverty: The Poor Pay All / Gans J. Herbert. – Social Policy July/August 1971. – P. 20–24.
6. Lewis O. Culture of Poverty / O. Lewis // On understanding Poverty: Perspectives from the Social Sciences. Ed. Daniel Patrick Moynihan. – New York : Basic Books, 1968.
7. Miller W. Lower class culture as a generating milieu of gang delinquency / W. Miller // Journal of social issues. – 1958. – V. 14. – P. 5–19.
8. Wilson W. The Ghetto underclass: Issues, Perspectives and Public Policy / W. Wilson // The ANNALS. – 1989. – V. 501.

Анотація

Рымар Я. С. Бідність як соціокультурний феномен. – Стаття.

У статті пропонується теоретичне обґрунтування потенціалу дослідницької стратегії, згідно з якою бідність потрібно досліджувати через урахування різних елементів соціокультурної реальності. Це означає, що соціальне явище бідності не може сприйматись лише як наслідок структурних процесів, у результаті яких певна соціальна група стає бідною. Сама ж соціокультурна природа явища бідності розкривається через концептуалізацію поняття «субкультура бідності», що визначається специфічною системою ціннісних орієнтацій і соціальних установок, прийнятими в середовищі бідних. Аналізу-

ються різні підходи до дослідження субкультури бідності. У першому з них запропоновано дослідження цієї субкультури саме в контексті розуміння її як однієї зі складових загальної культури, у якій лише частково виявляються деякі особливі характеристики бідних. У межах іншого підходу визначено, що субкультура бідності формується в специфічних характеристиках, притаманних лише групі бідних, яка є досить структурно ізольованою. Подається порівняння цих підходів, і на основі цього здійснюється спроба обґрунтування дослідницької стратегії в межах соціокультурного підходу до аналізу бідності.

Ключові слова: бідність, соціокультурний підхід, група бідних, субкультура бідності, соціальна структура.

Аннотация

Рымарь Я. С. Бедность как социокультурный феномен. – Статья.

В статье предлагается теоретическое обоснование потенциала исследовательской стратегии, согласно которой бедность следует изучать с учётом различных элементов социокультурной реальности. Это означает, что социальное явление бедности не может восприниматься только как следствие структурных процессов, в результате которых определённая социальная группа становится бедной. Сама же социокультурная природа явления бедности раскрывается через концептуализацию понятия «субкультура бедности», которая определяется специфической системой ценностных ориентаций и социальных установок, принятых в среде бедных. Анализируются различные подходы к исследованию субкультуры бедности. В первом из них предложено анализировать данную субкультуру именно в контексте понимания ее как одной из составляющих общей культуры, в которой частично проявляются некоторые особые характеристики бедных. В рамках второго подхода определено, что субкультура бедности формируется в специфических характеристиках, присущих только группе бедных, которая является достаточно структурно изолированной. Предоставляется сравнение данных подходов, и на основе этого осуществляется попытка обоснования исследовательской стратегии в пределах социокультурного подхода к анализу бедности.

Ключевые слова: бедность, субкультурный подход, группа бедных, субкультура бедности, социальная структура.

Summary

Rymar Ya. S. Poverty as a sociocultural phenomenon. – Article.

This article concerns a theoretical justification for potential research strategy, according to which poverty should be explored with different elements of incorporation of social and cultural reality. It means that the social phenomenon of poverty can not be perceived only as a result of structural processes, which makes a certain social group poor. The same socio-cultural nature of poverty is revealed through the conceptualization of the term “subculture of poverty”, which is defined as a specific system of values and attitudes adopted among the poor. The article analyzes the various approaches to the study of subculture of poverty. In the first of them it is proposed a study of subcultures in the context of understanding it as one of the components of the general culture, which only partially manifested some specific characteristics of the poor. Within another approach subculture of poverty defines specific characteristics inherent only by group of poor, which is structurally quite isolated. This publication tries to compare these approaches and makes an attempt to justify research strategies within the socio-cultural approach to the analysis of poverty.

Key words: poverty, subcultural approach, group of poor, subculture of poverty, social structure.